

UDK: 910.4 (497.5-3 Dalmacija) „17“
929 Fortis, Alberto
929 Lovrić, Ivan
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 19. lipnja 2009.
Prihvaćeno za tisak: 22. veljače 2010.

„Prijatelj našega naroda”: Prikazbe Drugoga u djelu *Viaggio in Dalmazia* Alberta Fortisa

Nikola Markulin
Franje Baruna Trenka 13
23000 Zadar
Republika Hrvatska
e-mail: nikola.markulin@gmail.com

Autor u radu raščlanjuje prikazbe Drugog i promišljanje o ljudskoj raznolikosti u djelu Alberta Fortisa *Viaggio in Dalmazia*. Pritom ih nastoji objasniti unutar parametara koje su - stvarajući vlastite prikazbe o drugim narodima i kulturama te o odnosu spram njih - „zadali“ brojni različiti mislioci prosvjetiteljstva. Fortisovu promišljanju odnosa spram drugih naroda i kultura kao i ljudske raznolikosti autor suprotstavlja ono Ivana Lovrića, njegova prvog kritičara.

Ključne riječi: Alberto Fortis, prosvjetiteljstvo, Dalmacija, *Viaggio in Dalmazia*, Drugi, Ivan Lovrić.

Alberto Fortis i njegovo najpoznatije djelo *Viaggio in Dalmazia* već su više od stotinu godina predmet raščlambe naše znanstvene i stručne literature. Pritom se starija generacija istraživača, potpuno suprotno najranijim reakcijama koje je djelo izazvalo među suvremenicima obuhvaćenim Fortisovom prikazbom stanovnika mletačke Dalmacije, o djelu izjašnjavala pozitivnim vrijednosnim sudovima. Tako je Žarko Muljačić svoje višegodišnje istraživanje Fortisova lika i djela, koje je rezultiralo desecima znanstvenih i stručnih radova te monografijom, zaokružio mislima: „Prosvijećenih literata i poligrafa koji su se bavili raznim djelatnostima bilo je u Italiji u to doba veoma mnogo. Samo jedan od njih zaslužio je, međutim, da bude zabilježen zlatnim slovima u povijesti našega naroda. Nerazlučiv u sintezi svih sastavnica širokog i humanog spektra svog djelovanja to je, sa svim svojim subjektivnim i objektivnim slabostima i nesavršenostima, naš prijatelj Al-

berto Fortis.⁴¹ Slično razmišlja i Josip Bratulić: „Alberto Fortis jedan je od rijetkih stranaca koji je svoje najbolje djelo, svoje ponajljepše stranice, posvetio našem narodu. Iako stranac, od prvoga se susreta s našim krajevima srodio s našim ljudima osjećajući se među njima ugodnije, prirodnije i sretnije nego među svojim sunarodnjacima.”⁴² Pritom je kao polazišna točka za donošenje takvih sudova poslužila činjenica kako je Fortis svojim djelom popularizirao naš narod i pridonio onodobnome zanimanju za njegovu kulturu. Uz to, ponekim je sudovima dodavan i argument kako je Fortis naš narod prikazao u „povoljnom svjetlu”. Mada u radovima novije generacije domaćih istraživača eksplicitni pozitivni sudovi o Fortisu i njegovu djelu izostaju, i dalje je prisutna misaona konstrukcija iz koje proizlazi kako bi sud valjalo donijeti na temelju popularizacije naših krajeva i ljudi te njihove kulture.³

Ja ću, pak, u ovome radu nastojati raščlaniti prikazbu Drugih – stanovnika mletačke Dalmacije – koju je venecijanskoj i europskoj javnosti, artikulirajući ju s pozicije moći, svojim djelom *Viaggio in Dalmazia* iz 1774. godine ponudio Alberto Fortis. Ovaj venecijanski putopisac, koji sebe ponajprije prikazuje kao znanstvenika prirodnih znanosti, u konstrukciji te prikazbe, između ostaloga, kretao se unutar parametara koje su, najčešće stvarajući vlastite prikazbe o drugim narodima i kulturama te o odnosu spram njih, „zadali” brojni različiti mislioci prosvjetiteljstva. U ovome radu neću samo nastojati izdvojiti i analizirati stereotipe koje o Drugome unutar svoga djela gradi Fortis nego ću nastojati i raščlaniti, u djelu implicitno prisutno, promišljanje odnosa raznolikosti među narodima i kulturama. Također, Fortisu ću u tim pitanjima suprotstaviti Ivana Lovrića, njegova prvog i najrevnosnijega kritičara. Dužan sam, sukladno navedenome smjeru istraživanja, upozoriti na „ugrađenu” slabost ovoga rada, a to je da ću se u njemu baviti samo Fortisovom prikazbom Drugih, no ne i stvarnim razlikama na kojima je ili uz pomoć kojih je ta prikazba izgrađena.⁴ Ipak, smatram da na ovaj način Fortisovo djelo do sada nije u stručnoj i znanstvenoj literaturi zadovoljavajuće objašnjeno te će ovaj moj doprinos pomoći u proučavanju značenja ovoga pisca i njegova djela.

Većina je stručnih i znanstvenih radova koji su analizirali Fortisa i njegovo djelo u prvi plan isticala činjenicu kako je Fortis bio prosvjetitelj, odnosno pisac doba

¹ Žarko MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765 – 1791)*, Split, 1996., 143.

² Josip BRATULIĆ, „Alberto Fortis i njegov put po Dalmaciji”, *Put po Dalmaciji* (priredio Josip Bratulić), Zagreb, 1984., XXIV.

³ Usporedi Marin KNEZović, „Morlak kao prirodni čovjek u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Balthassara Hacqueta”, *Triplex Confinium (1500 – 1800): ekohistorija*, Split – Zagreb, 2003., 125 – 141; Cvijeta PAVLOVIĆ, „Alberto Fortis i hrvatska književnost” *Umjetnost riječi* XLVIII (br. 1), Zagreb, 2004., 25 – 41.

⁴ Za obranu načina istraživanja sličnoga onome kojim ću se ovdje nastojati služiti vidi: Tzvetan TODOROV, *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Beograd, 1994., 12 – 13.

prosvjetiteljstva i kako u tome kontekstu, s čime se slažem, valja tražiti objašnjenja njegova djela.⁵ Novija su istraživanja, međutim, ponudila nešto drugačiju sliku prosvjetiteljskoga odnosno zapadnoeuropskoga promišljanja ljudske raznolikosti i, s time u skladu, odnosa prema drugim narodima i kulturama. U krilu toga promišljanja razvile su se različite doktrine i ideologije koje ljudskoj raznolikosti prilaze i objašnjavaju ju na različit način. Osim generaliziranih konstatacija o Fortisu kao prosvjetitelju, u raščlambu njegova rada, poglavito u opis Morlaka, relativno je rano uključen i prosvjetiteljski koncept (još i kult ili mit) „dobrog divljaka“ odnosno prosvjetiteljsko oduševljenje za „primitivne“ narode bliske „prirodnom stanju“.⁶ I prosvjetiteljski kult „dobrog divljaka“, poglavito zahvaljujući istraživanju Tzvetana Todorova, u novijim je radovima objašnjen na potpuniji način.⁷ Tek je američki povjesničar Larry Wolff u svom djelu o otkrivanju Dalmacije u doba prosvjetiteljstva čiji središnji dio čini raščlamba upravo Fortisovog opusa u nju uključio mnogo raznolikiju perspektivu prosvjetiteljskih mislilaca.⁸ No, svi su se dosadašnji istraživači, uključujući i Wolffa, uglavnom usredotočivali na Fortisov opis Morlaka u poglavlju „O običajima Morlaka“⁹ i tek uzgred u svoje raščlambe uključivali druga poglavlja.

S obzirom da je, kako sam naveo, većina dosadašnjih istraživača u raščlambi Fortisova djela kretala od kulta „dobrog divljaka“, i sâm ću učiniti isto. Kult „dobrog divljaka“ i s njim povezano oduševljenje za „primitivne“ narode i kulture navodno su iskrenuli prevladavajući etnocentristički zapadnoeuropski diskurs unutar kojega su, ponajprije na osnovi složenosti društva (i kulture) kao i tehnološke sofisticiranosti, drugi narodi i kulture smatrani inferiornima. U osnovi je takvoga navodnog preokreta u prosvjetiteljskome odnosu spram Drugome ležala misaona konstrukcija prema kojoj je civilizacija iskvarila ljude i njihove odnose, dok su ljudi pretpostavljenih primitivnih zajednica i kultura, sukladno tomu, smatrani neiskvarenima ili bližima zamišljenome „prirodnom stanju“. Mnogo suptilniju

⁵ Usporedi: Marijan STOJKOVIĆ, „Morlakizam“ *Hrvatsko kolo* 10, 1929., 254 – 273; Rudolf MAIXNER, „O akademiji Miha Sorkočevića“, *Građa za povijest književnosti Hrvatske*, 23, 1952., 57 – 67; Žarko MULJAČIĆ, „Iz korespondencije Alberta Fortisa“, *Građa za povijest književnosti Hrvatske*, 23, 1952., 69 – 140; ISTI, „Novi podaci o Albertu Fortisu i o njegovim putovanjima po našim krajevima“ *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar*, 4, 1962./'63., 87–106; ISTI, „Dubrovački prosvjetitelji i Gaetano Filangiezi“, *Dubrovnik* 8 (br. 1), 1965., 36 – 39; ISTI, „Dva nepoznata pisma Alberta Fortisa“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 32 (sv. 3 – 4), 1966., 243–251; ISTI, „Prilog proučavanju veza Alberta Fortisa s Hrvatima“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 37, 1995., 583–593; ISTI, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji*.

⁶ Za raščlambe Fortisova djela kroz prizmu prosvjetiteljskoga kulta „dobrog divljaka“ vidi posebno: Marijan STOJKOVIĆ, „Morlakizam“, 254–273; J. BRATULIĆ, „Albero Fortis i njegov Put po Dalmaciji“, V – XXVII, posebice XVI – XVII; M. KNEZOVIĆ, „Morlak kao prirodni čovjek“; C. PAVLOVIĆ, „Alberto Fortis i hrvatska književnost“.

⁷ T. TODOROV, *Mi i drugi*, 262–272.

⁸ Larry WOLFF, *Venice and Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford, 2001.

⁹ Alberto FORTIS, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), Venecija, 1774., 43–105.

raščlambu kulta „dobrog divljaka“ ponudio je Tzvetan Todorov. On ga smješta unutar posebne doktrine odnosa spram Drugome nazvane „egzotizam“. U tome kontekstu, zapravo, i nije riječ o vrednovanju Drugoga nego kritici vlastitoga društva niti pak o opisu neke stvarnosti nogo o formuliranju nekoga ideala. Budući da je prikazba o „primitivnim“ narodima, odnosno konstrukt „dobrog divljaka“, osmišljen kako bi autori (u pravilu zapadni) kritizirali vlastito društvo i kulturu, takva je prikazba nužno idealizirana.¹⁰

Tako raščlanjen egzotizam se jasno očituje u Fortisovoj prikazbi Morlaka: „Morlak, koji obitava daleko od morskih obala i zaposjednutih mjesta, općenito je govoreći, posve različito moralan čovjek od nas. Iskrenost, povjerenje i poštenje tih dobrih ljudi, kako u svakidašnjim životnim postupcima, tako i u ugovorima, poneki se put izopače u bezazlenost i glupost.“¹¹ Zatim: „Kada sam pošao iz konačišta tako dobra gazde, on i sva njegova obitelj pratili su me pogledima i nisu ušli u kuću sve dok im se nisam izgubio iz vida. Taj srdačan rastanak izazvao mi je u duši ganuće koje nikad dotad nisam oćutio niti se nadam da ću ga oćutjeti putujući po Italiji.“¹² O prijateljstvu: „Prijateljstvo koje je u nas podložno promjeni zbog najmanjih razloga, među Morlacima je veoma postojano.“¹³ O iskazivanju osjećaja i strasti: „Nevinost i prirodna sloboda pastirskih stoljeća još se održavaju u Morlačkoj ili su barem ostali njihovi vrlo veliki tragovi u mjestima koja su podalje od naših naselja. Čistu srdačnost osjećaja ovdje ne sputavaju obziri i ona se jasno iskazuje vanjskim znacima neovisno o prilikama... U vrijeme blagdana i veselja, osim poljupca, dopušta se i poneka druga slobodica rukama, što bismo mi smatrali nepriročnošću, ali oni ne drže da je tako...“¹⁴ O liječenju: „Morlaci znaju vrlo dobro namjestiti iščašene i spojiti slomljene kosti, a da nisu toliko studirali osteologiju kao naši kirurzi koji nas često učeno osakate i bolesnicima puštaju krv instrumentom koji je sličan onome što se upotrebljava za konje, ali se njime

¹⁰ T. TODOROV, *Mi i drugi*, 257 – 263. Ovdje valja skrenuti pozornost na činjenicu kako je unutar svih dosadašnjih radova o Fortisu, u kojima je njegovo djelo raščlanjivano uz pomoć kulta o „dobrom divljaku“, Jean-Jacques Rousseau istican kao njegov tvorac ili glavni protagonist. Usporedi, primjerice, novije radove: L. WOLFF, *Venice and Slavs*, 157, 160 i 170; M. KNEZOVIĆ, „Morlak kao prirodni čovjek“, 130, te C. PAVLOVIĆ, „Alberto Fortis i hrvatska književnost“, 27. Todorov, naprotiv, smatra da je Rousseau najrevnosniji kritičar kulta „dobrog divljaka“, a svoj argument gradi na Rousseauovome promišljanju „prirodnog stanja“ unutar kojega je kontekstualiziran kult „dobrog divljaka“ kao fiktivne konstrukcije koja služi samo za razumijevanje stvarnih činjenica. Nadalje, Rousseau tvrdi kako se čovjek - prošavši kroz „društveno stanje“ - u njega ne može vratiti te, najzad (u čemu se otkriva paradoks i Rousseauova tragična vizija svijeta i čovjeka), kako samo u „društvenome stanju“, mada ga ono kvari, čovjek postaje razumno i moralno biće, upravo čovjek, dok je u „prirodnome stanju“ bio tek životinja. Vidi: Tzvetan TODOROV, *Mi i drugi*, 268–272.

¹¹ A. FORTIS, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 54; usporedi i Alberto FORTIS, *Put po Dalmaciji*, Zagreb, 1984., 37.

¹² ISTO, 37–38.

¹³ ISTO, 39.

¹⁴ ISTO, 45–46.

uspješno služe ne uvaljujući se nikad u nesreće koje stvaraju lancete.¹⁵ Najzad, jedan poduži prikaz: „S velikom su radoznalošću pratili (Morlaci, nap. a.) napredovanje rada kojim se bavio moj crtač, a toliko su bili daleko od toga da pokažu čuđenje ili prezir, kao što to čine naši seljaci, zbog moga skupljanja kamenja te su i sami pokazivali čestitu radoznalost da ih i oni ispitaju. Nemalo je laskalo mojemu divljem samoljublju iznenađenje tih ljudi, rođenih i otvrdlih u naporima, zbog moje spretnosti u penjanju i silaženju po liticama. S krajnjom sam ugodom čuo kako jedan od njih uskliknu: „Gospodine, ti nisi lancmanin, ti si Vlah!“ Priznajem vam da sam bio osjetljiviji na tu epifonemu nego što ću ikada biti na pohvale ljudi iz velikoga svijeta, koje su ponajviše neiskrene.“¹⁶

Čitatelj jasno može zapaziti kako se u istim rečenicama s jedne strane formulira ideal, a s druge kritizira vlastito društvo. Fortis je uistinu imao sasvim prozaičan razlog kritizirati vlastito društvo. Politička i intelektualna elita Venecije i ostale Italije nije baš blagonaklono gledala na Fortisove „znanstvene“ radove pa se susretao s kritikama svojih djela i imao silnih poteškoća oko financiranja svojih putovanja. Za vrijeme pisanja svoga najslavnijeg djela Fortisove su ambicije bile usmjerene prema katedri prirodnih znanosti na padovanskome sveučilištu. Ona mu je ostala nedostižna.¹⁷ Ostaje nam zapaziti kako Fortis, od svih društvenih skupina koje u svome djelu opisuje, idealizira jedino Morlake. Odmaknemo li se za trenutak od djela *Viaggio in Dalmazia*, primijetiti ćemo ponešto drugačiju sliku: „Jadan Memo! Ne zna da ovi senatori, iako nose kraće brkove nego Morlaci, nisu manji barbari od njih u nekim stvarima.“¹⁸ Zapravo, ionako usko ograničeni Fortisov „egzotizam“ ovdje je iščeznuo i ustupio mjesto etnocentrizmu.¹⁹

Izuzmemo li opis Morlaka, etnocentrizam je dominantan način na koji Fortis u svome djelu gradi odnos prema Drugome. Kako ga definira Todorov, etnocentrizam je neopravdano nastojanje da se vrijednosti onoga društva kojemu autor pripada izdignu na razinu univerzalnih vrijednosti te da se, shodno tome, vrednuju drugi narodi i kulture. Ujedno, to je u doba prosvjetiteljstva (i ne samo tada) najzastupljeniji način konstruiranja prikazbi o Drugome.²⁰

¹⁵ ISTO, 61.

¹⁶ ISTO, 202.

¹⁷ O tome vidi: Žarko MULJAČIĆ, „Novi podaci o Albertu Fortisu i o njegovim putovanjima“, 95–98; ISTI, „Prilog proučavanju veza Alberta Fortisa s Hrvatima“, 584–585; ISTI, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji*, posebno 54 – 66 te 108 – 118; Josip BRATULIĆ, „Alberto Fortis i njegov put po Dalmaciji“.

¹⁸ Žarko MULJAČIĆ, „Iz korespondencije Alberta Fortisa“, 87 i 117.

¹⁹ Zanimljivo je primijetiti kako je Fortisov široko rasprostranjeni etnocentrizam slabo zamijećen od strane većine istraživača. Tek je Ante Marija Strgačić davne 1959. godine u bilješkama uz prijevod Fortisova teksta „Rasprava o lovu riba u Dalmaciji“ iz 1774. godine naznačio neke etnocentrističke ispade. Vidi: Ante Marija STRGAČIĆ, „Ribanje i ribarski obrt u Dalmaciji druge polovine XVIII. stoljeća gledani očima jednog zapadnog naturaliste“, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* (sv. IV. – V.), Zagreb, 1959., 143–174.

²⁰ T. TODOROV, *Mi i Drugi*, 19–21.

Da Fortis raspolaže kriterijem uz pomoć kojeg između naroda i kultura može uspostaviti hijerarhiju naslućujemo iz sljedećih misli: „Zadarsko je društvo toliko kulturno koliko se to može poželjeti u kojemu god uglednom gradu Italije...”²¹ „Bude li vaša preuzvišenost imala strpljenja čitati za koji dan pojedinosti što sam ih osobno vidio jašući među Morlacima, neće više vjerovati da je ta nacija toliko barbarska...”²² Nedvosmisleno postojanje hijerarhije sugerira nam riječ „toliko“, a skoro doznajemo i tko joj je na vrhu: „... u Italiji i najkulturnijim, od nas dalekim sjevernim zemljama.”²³

Razlike između društvene skupine kojoj pripada, a sâm nebrojeno puta kaže da je to Venecija odnosno talijanska kultura, i društvenih skupina koje opisuje, Fortisu su povod za izricanje vrijednosnih sudova iz polja ekonomije, religije, arhitekture, umjetnosti i drugih. Tako o vjerskim uvjerenjima, najprije opisujući postupak nekoga Morlaka kojemu se okotila „hermafroditna“ ždrebnica, kaže da ju je prodao „da od sebe odagna zlu kob što je praznovjerna nacija vidi u rođenju i preživljavanju nakaza“;²⁴ zatim: „U Novalji... se služe jednako smiješnim sredstvima da dobiju kišu kao što se njihovi susjedi trude da imaju suho vrijeme.”;²⁵ „U naše se vrijeme u tu legendu ne vjeruje, a podršku joj se ne daje ni u Rimu, ali Hrvati su u tim stvarima dvije stotine godina iza nas.”;²⁶ „Narod u Senju je praznovjerman i u isto vrijeme raskalašen...”;²⁷ „Narod je pun slavenskog praznovjerja, isto tako njemačkog...”;²⁸ „Ponašanje stanovnika Paga veoma je neuljudno i među njima vlada praznovjerje.”;²⁹ „Dok svećenik mrmlja svoje molitve, otočani pucaju iz oružja prema mjestu koje im on pokaže ne bi li pobili vještice ili ih nagnali u bijeg. Može li glupljeg običaja biti i među Laponcima?”;³⁰ „Grčko praznovjerje postoji gotovo na cijelom Krku...”³¹

Kada Fortis piše o poljoprivredi i ekonomiji, primjenjuje isti obrazac: „U razdobljima nestašice koja su, na žalost, česta u Dalmaciji, kako zbog nerazumne poljoprivrede...”³²; „...nije pitomo ni ono malo polja što leži uz more, jer njihova glupa zemljoradnja ne zna, štoviše i ne želi dobro uzgajati loze, masline i usjeve...”³³ „Na imanju Zlosela postoji golema količina trišalja, ali barbarstvo stanovništva,

²¹ A. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 12.

²² ISTI, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 42.

²³ ISTI, *Put po Dalmaciji*, 187.

²⁴ ISTI, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 18.

²⁵ ISTI, *Put po Dalmaciji*, 270.

²⁶ ISTO, 272.

²⁷ ISTO, 275.

²⁸ ISTO, 277.

²⁹ ISTO, 280.

³⁰ ISTO, 281.

³¹ ISTO, 283.

³² ISTO, 22.

³³ ISTO, 103.

koje siječe sve vrste drveća i grmlja gdje god stigne, ne dopušta im da narastu...“;³⁴ „...unatoč tolikom obilju i raznovrsnosti riba selica... lijeni Zloseljanin nimalo ne nastoji da to iskoristi. On se zadovoljava time da živi od dana do dana i da poždere, često bez kruha i ikakva začina, svu ribu što je ulovi na spomenuti način ili s pomoću nekih drugih jednako barbarskih sredstava.“;³⁵ „Zbog toga se loza malo goji, a podmukli seljaci radije se bave maslinom...“³⁶; „...u tom kraju nema gnojiva zbog barbarskog običaja da se životinje puštaju tumarati i noću...“³⁷; „Otok Rab imao bi sve što je potrebno za uzdržavanje svoga malobrojna pučanstva kada bi se na njemu poljoprivredom bavio manje glup i lijen narod.“;³⁸ „Ratarstvo im je posvema barbarsko; svoje njive gnoje tako da na njima stoku čuvaju noću...“³⁹ U jednome svom drugom spisu – izvješću o stanju ribarstva u Dalmaciji Fortis svoje sudove gradi na isti način: „Daleko od toga da bi ribu posolili, ili osušili, ili prodali, s dana na dan žderu sami svoju lovinu“⁴⁰ te: „Ljudi i dječaci obližnjih kuća iz Stobreča idu na sigurno oboružani kopljem s dugim šiljastim željezom na vrhu, na koje nabadaju veću ribu, obično ciple... zadovoljavaju se da ovim divljačkim načinom pribave sebi dnevni obrok.“⁴¹

Estetski sudovi također jasno ocrtavaju Foritsov etnocentrizam: „...da iz njega uzmu (morlački stanovnici, nap. a.) građu za svoje nezgrapne građevine.“;⁴² „Arhitektura vrata pokazuje loš turski ukus koji vuče na gotiku.“;⁴³ „...valja priznati da se u šarenilu tih obijesnih i barbarskih uresa katkad vidi razvijen svojevrsan duh.“;⁴⁴ „Žene i djevojke nose oko vrata debele niske staklena zrnja različite veličine i barbarski ispremiješanih boja...“;⁴⁵ „Pošto se mlada pod velom i s vijencem odvede u crkvu... uz barbarske urlike...“;⁴⁶ „Poneki bogati Morlak ima kuću kakve su u Turaka te stolice i drugo pokućstvo kakvo je u nas, ali obično i bogati žive divlje.“;⁴⁷ „Junačko pjevanje u Morlaka tužno je do krajnosti i jednolično...“⁴⁸; „U ovim pjesmama ima snažno izraženih dijelova, ali jedva poneki plameni bljesak

³⁴ ISTO, 103.

³⁵ ISTO, 105.

³⁶ ISTO, 108.

³⁷ ISTO, 227.

³⁸ ISTO, 260-261.

³⁹ ISTO, 279.

⁴⁰ A. STRGAČIĆ, „Ribanje i ribarski obrt u Dalmaciji“, 160. Valja primjetiti i autorovu bilješku uz Fortisovu rečenicu: „I ovo je jedan od onih oštih pišćevih izraza na račun našeg naroda.“

⁴¹ ISTO, 164.

⁴² A. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 19.

⁴³ ISTO, 19.

⁴⁴ ISTO, 47.

⁴⁵ ISTO, 47.

⁴⁶ ISTO, 49.

⁴⁷ ISTO, 55.

⁴⁸ ISTO, 58.

mašte...“;⁴⁹ „...njihovim priprostim dušama, koje su premalo obogaćene istančanim mislima, treba neznatan udarac da budu potresene... jednostavnost i nered... tvore glavnu značajku morlačkih pripovjedaka... ima ih ipak lijepo složenih, ali uvijek je potrebno da onaj tko ih sluša ili čita sam po sebi dodaje velik broj pobližih pojedinosti, kojih ne može uzmanjkati pripovijetkama u prozi i stihu europskih kulturnih nacija...“;⁵⁰ „Dugačak usklik, to jest jedno *oh!* barbarski izvijeno uvijek prethodi stihu...“;⁵¹ „Morlaci izvode svoj najdraži ples koji se zove *kolo* ili krug što se poslije iskvari u *skoči gori*... njišući se uz grube i jednolične zvuke glazbala..., a naposljetku se prometne u pretjerano visoke skokove...“;⁵² „...presijeca je uzak i dug most na šezdeset lukova, grub i nerazuman, ali temeljit turski rad.“;⁵³ „Ovdje su Turci utvrdili jednu strmu liticu po svojem barbarskom običaju, to jest bez ikakvog razuma i ne obazirući se na upotrebu topova.“⁵⁴

Ponekad nam se čini da se i Fortis dvoumi. Tako o odnosu prema ostacima starih građevina najprije kaže: „Vrijedan je pažnje han koji je blizu tih razvalina, koliko god sada ruševan i prepušten barbarstvu morlačkih stanovnika obližnjih polja koji dolaze da iz njega uzmu građu za svoje nezgrapne građevine.“⁵⁵ Potom: „Ali otkad su bez milosti bili prisiljeni da svojim volovima odvuku neke nadgrobne stupove sve do mora, zakleli su se na neprijateljstvo prema svim natpisima, pa ih razbijaju pijukom čim ih otkopaju ili ih barem ponovo zakapaju dublje nego prije. Pogriješio bi zacijelo svatko tko bi ih zbog toga optužio za barbarstvo.“⁵⁶ Najzad se vraća na staro: „Stanovnici sela možda i prečesto potajno odvlače natpise i druge radove starih dlijeta, ali njihova je gramzivost tako razmjerna barbarstvu da radije razbijaju i uništavaju svaku stvar negoli da je dadu po umjerenoj cijeni.“⁵⁷ Isto je i s Morlacima: „... nedavno su Morlaci pri kopanju izvadili lijep spomenik... Barbarsko neznanje kopača razbilo ga je da ga može s manje truda prenijeti u Sinj...“⁵⁸

S obzirom da mu je zapažanje o udaljenosti pojedinih krajeva od gradova ili naseljenih mjesta bilo potrebno za konstruiranje ideala i kritiziranje vlastitoga društva, rezultiralo je pozitivnim sudovima. Međutim, u tekstu izvan poglavlja o Morlacima ono rezultira negativnim sudovima: „...koliko su mi vremena ukrale promjene zraka, nestalnost mora, neznanje i nepovjerenje zaostalih ljudi u kraje-

⁴⁹ ISTO, 58.

⁵⁰ ISTI, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 88–89.

⁵¹ ISTI, *Put po Dalmaciji*, 60.

⁵² ISTI, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 92–93.

⁵³ ISTI, *Put po Dalmaciji*, 80.

⁵⁴ ISTI, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 2), 82.

⁵⁵ ISTI, *Put po Dalmaciji*, 19.

⁵⁶ ISTO, 26.

⁵⁷ ISTO, 176.

⁵⁸ ISTO, 195.

vima koji su slabo napučeni i udaljeni od talijanske kulture.“⁵⁹ „Stoga su stanovnici (grada Paga, nap. a.) divlji i neuljudni kao da žive na najvećoj udaljenosti od mora i od trgovanja s pristojnim narodom.“⁶⁰

Samo dva puta na ukupno 384 stranice teksta, koliko *Viaggio in Dalmazia* u izvornome venecijanskom izdanju iz 1774. godine ima, Alberto Fortis upotrebljava pojam rasa (*razza*).⁶¹ Smatram da toj činjenici, u kontekstu rezultata novijih istraživanja koja su u radovima prosvjetiteljskih mislilaca otkrila široko rasprostranjeno i vrlo utjecajno učenje o rasama, u proučavanju Fortisova djela valja posvetiti više pozornosti. Stoga nam valja ispitati koristi li Fortis jedan način promišljanja ljudske raznolikosti, a time i odnosa prema Drugome, koji je upravo s prosvjetiteljstvom dobio moderni smisao.

Učenje o rasama dobilo je unutar „znanstvenoga“ diskursa prosvjetiteljstva oblik „objektivnoga“ tumačenja raznolikosti ljudske vrste kao i tumačenja inferiornosti naroda različitih od Europljana; pretpostavljeno fizički, a potom i intelektualno. Dok su otprilike do 18. stoljeća Europljani sebe zamišljali superiornima drugim narodima na osnovi pretpostavljeno višega stupnja civilizacije, s usponom racionalne znanosti superiornost se počela tumačiti kao trajna i nepromjenjiva, određena „prirodom“. Znanost je prirodu poimala kao hijerarhijski sustav u kojemu je svako biće - od ljudi do biljnoga i životinjskog svijeta - imalo „prirodom“ određen status. U svoje taksonomijske tablice, uz sva živa bića, Carl von Linné i Georges-Louis Leclerc de Buffon uvrstili su i čovjeka dijeleći ljudsku vrstu, istina poprilično nekonzistentno, na *varietate* odnosno na rase. Takva je podjela počivala na fizičkim i, s njima povezanim, intelektualnim, trajnim i nepromjenjivim ili - u Buffonovom slučaju teško promjenjivim - razlikama. Očekivano, na vrhu rasne hijerarhije stajali su Europljani odnosno bijelci. Učenje o rasama prihvatili su i ostali mislioci prosvjetiteljstva: Kant, Hume, Blumenbach, Cuvier...⁶²

Kako je prvi put upotrijebljen: „Vi ste... čuli gdje se govori o Morlacima kao o divljoj i nerazumnoj ljudskoj rasi, bez ljudske naravi i sposobnoj za svako zlodjelo...“⁶³,

⁵⁹ ISTO, 244.

⁶⁰ ISTO, 270.

⁶¹ A. FORTIS, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 43 i 50.

⁶² Dobar i kratak pregled razvoja rasizma i učenja o rasama donosi George M. FREDRICKSON, *Racism: a short history*, Princeton, New Jersey, 2002. Čitave odlomke iz djela autora iz doba prosvjetiteljstva koji se odnose na rasizam i učenja o rasama donosi Emmanuel CHUKWUDI EZE (ur.), *Race and the Enlightenment*, Malden, Oxford, Charlton, 1997. Slično, samo usredotočujući se na britanske autore, donosi Hannah Franziska AUGSTEIN (ur.), *Race. The Origins of an Idea, 1760 - 1850*, Bristol, 1996. Razvoj učenja o rasama među francuskim „misliocima“ vidi u: Tzvetan TODOROV, *Mi i drugi*, 99-166. Tekstove najvažnijih suvremenih djela koja proučavaju učenja o rasama i rasizam vidi u: Les BACK - John SOLOMOS, *Theories of Race and Racism*, London, New York, 2001.

⁶³ Mihovil Kombol je, prevodeći uvod u poglavlje „O običajima Morlaka“, za pojam *razza* u talijansko-me tekstu upotrijebio pojam „soj“ u hrvatskome. Tako tekst ovoga dijela rečenice glasi: „Vi ste... čuli gdje se govori o Morlacima kao o divljem i nerazumno ljudskom soju, lišenom čovječnosti i sposobnom za svako zlodjelo...“; Vidi u: Ivan LOVRIC, *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa*, Zagreb,

pojam rasa možemo tumačiti i u kontekstu generaliziranoga značenja različitih razina sličnosti (npr. rasa hrabrih ljudi), odnosno u svome „starijem“ značenju.⁶⁴ Možda u prilog takvome tumačenju govori i činjenica kako je u francuskome prijevodu Fortisova djela pojam „rasa“ (u prvome primjeru kada ga koristi) preveden pojmom „people“.⁶⁵ Drugi primjer uporabe toga pojma glasi: „Kukavno prijateljstvo što ga stanovnici primorskih gradova, pravi potomci rimskih kolonija, goje prema Morlacima i dubok prezir što ga ovi zauzvrat iskazuju prema njima i susjednim otočanima, možda su također znaci drevne mržnje dviju rasa.“⁶⁶ I ovdje bismo mogli kazati da se radi o „starijemu“ značenju, onome po kojemu je rasa ekvivalent pojmu nacija ili narod kada označava skupinu ljudi povezanu podrijetlom.⁶⁷ Ali, i za ovo značenje pojma rasa novi istraživači kažu da je podrazumijevao da pripadnici iste „rase“ imaju stabilne i relativno nepromjenjive karakteristike.⁶⁸

Osim pojma rasa Fortis upotrebljava i njegov ekvivalent – *varietà*. Taj je pojam (u izvorniku *varietate*) Linné upotrijebio u svojoj klasifikaciji biljnoga i životinjskog svijeta 1735. godine u istome značenju koje će od Buffonove klasifikacije u djelu *Histoire naturelle* 1749. godine zadobiti pojam rasa.⁶⁹ Pojam *varietà* Fortis upotrebljava u značenju sasvim bliskome onom koje mu je „priskrbilo“ učenje o rasama: „Stanovnici Kotara općenito su plavi, modrih očiju, široka lica, spljoštena nosa; obilježja (*caratteri*) koja općenito pristaju i Morlacima Sinjskog i Kninskog polja; oni iz Zadvarja i Vrgorca imaju kestenjastu kosu, duguljasto lice, maslinastu boju, lijep stas. I narav (*indole*) je tih dviju *varietà* različita. Morlaci iz Kotara većinom su blaga ponašanja, puni poštovanja, poslušni; oni iz Vrgorca su surovi, ponosni, smioni, poduzetni.“⁷⁰ Fortis Morlake svrstava u dvije skupine s obzirom na njihove pretpostavljene fizičke i, što je još važnije, intelektualne karakteristike. Kontinuitet između fizičkoga i intelektualnoga, ovdje prisutan, jedna je od

1948., 215. i A. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 31. Tekst u venecijanskome izvorniku glasi: „*Voi avrete... udito parlare de' Morlacchi come d' una razza d' uomini feroce, irragionevole, priva d' umanità, capace d' ogni misfatto...*“ Vidi 1. bilješku.

⁶⁴ O ovakvome značenju pojma rasa vidi: Michael BANTON „The Idiom of Race“, *Theories of Race and Racism*, London, New York, 2001., 53.

⁶⁵ A. FORTIS, *Voyage en Dalmatie* (sv. 1), Bern, 1778., 65.

⁶⁶ A. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 31, a u izvorniku rečenica glasi: „*Le poco buon' amicizia, che anno gli abitatori delle Città maritime, veri discendenti delle Colonie Romane, pe' Morlacchi, e il profondo disprezzo, che ad essi, e agl' Isolani vicini rendono questi per contraccambio, sono anche forse indizj d' antica ruggine fra le due razze.*“ Vidi 1. bilješku. U francuskome je prijevodu ovaj put upotrebljen pojam „*racés*“; vidi: A. FORTIS, *Voyage en Dalmatie* (sv. 1), 75.

⁶⁷ Vidi M. BANTON, „The Idiom of Race“. Genezu pojma rasa i njegova brojna značenja do konca 18. stoljeća u izvrsnoj studiji raščlanjuje Nicholas HUDSON, „From „Nation“ to „Race“: The Origin of Racial Classification in Eighteenth-Century Thought“ *Eighteenth-Century Studies* 29 (br. 3), 1996., 247 – 264.

⁶⁸ G. M. FREDRICKSON, *Racism*, 53.

⁶⁹ Nicholas HUDSON, „From „Nation“ to „Race““, 253–255.

⁷⁰ A. FORTIS, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 51. Usporedi i prijevod Mate Marasa u: A. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 35.

glavnih postavki učenja o rasama.⁷¹ Problem u tumačenju ovih Fortisovih misli može proizlaziti iz dviju činjenica. Prvo, Fortis se o karakteristikama koje pripisuje, kako ih on vidi, različitim skupinama izjasnio pozitivno i drugo, pojam je u kontradikciji s razinom podjele koju označava u Linnéovu djelu. Smatram da prvu činjenicu valja promotriti u kontekstu Fortisove najave kako će o Morlacima pisati apologiju, ali važnijim držim ostvarenje punoga smisla učenja o rasama, odnosno povezanosti fizičkoga i intelektualnoga. Uostalom, „europskoj rasi“ također su pridijevane pozitivne osobine. Za potpuniji sud nedostaje nam sličan opis, a ovo je, zapravo, jedini Fortisov opis tjelesnih karakteristika neke društvene skupine, ali s negativnim karakteristikama. Što se tiče nedosljednosti prilikom uporabe pojma *varietà*, kao i ostalih pojmova kojima se kategorizira ljudska vrsta, valja najprije kazati kako je to inače obilježje pisaca prosvjetiteljskoga učenja o rasama.⁷² Pokušamo li pojam interpretirati doslovno, dobili bismo značenje biološke podpodjele Morlačke „nacije“.⁷³

Osim navedenoga u tekstu više ne nalazimo opis fizičkih karakteristika neke društvene skupine. Ipak, na jednome mjestu možemo iščitati kako Fortis fizičke karakteristike shvaća u kontekstu koje im je priskrbilo učenje o rasama. Radi se o Fortisovoj polemici s Ivanom Luciusom oko etimologije morlačkoga imena: „On (Lucius, nap. a.) htio je da *Moro-Vlassi* ili *Moro-Vlaki* znači *neri-Latini* premda u dobrome ilirskom jeziku riječ *moro* ne odgovara riječi crn (*nero*), a naši su Morlaci možda bjelji od Talijana.“⁷⁴ Posljednji dio Fortisove rečenice možemo protumačiti tako što on - u kontekstu znanja koje je omogućilo učenje o rasama europskoga prosvjetiteljstva - kritički preispituje znanje „nataloženo“ iz 12. stoljeća koje se našlo u Luciusovom djelu. Posve je jasno da ni Lucius, a pogotovo anonimni autor kronike iz 12. stoljeća, nisu pod imenom Crni Latini mislili ono na što u ovako izloženoj kontekstu „cilja“ Fortis. Da se ova dva primjera u kojima se Fortis dotiče fizičkih karakteristika nisu u djelu našla slučajno, mogao bi nam svjedočiti „Naputak“ za koji Muljačić dokazuje kako je Fortisovo djelo i koji karakterizira kao anketu razaslanu po Dalmaciji sa svrhom prikupljanja različitih informacija.⁷⁵ Jedna od „natuknica“ pod naslovom *Degli uomini*, koja se nalazi

⁷¹ O tome vidi: G. M. FREDERICKSON, *Racism*. Odličnu raščlambu glavnih postavki učenja o rasama (u srpskome prijevodu rasijalizma) vidi T. TODOROV, *Mi i drugi*, 99–104.

⁷² O problemima terminologije koji se odnose na učenje o rasama kod prosvjetiteljskih pisaca vidi u: N. HUDSON, From „Nation“ to „Race“ te E. CHUKWUDI EZE, *Race and Enlightenment*. Možda je dobra ilustracija ove konfuzije Buffonova klasifikacija koja je išla od vrste, preko rase, do nacije, pri čemu je ova posljednja upotrebljavana kao strogo biološka kategorija, ali i u svome uobičajenom značenju. Vidi N. HUDSON, „From „Nation“ to „Race“, 254–255.

⁷³ U svome djelu Fortis Linnéovo djelo *Systema naturae*, i to izdanje iz 1768. godine, citira ili spominje u tekstu 22 puta. Usporedi tumačenje koje donosi L. WOLFF, *Venice and Slavs*, 177.

⁷⁴ A. FORTIS, *Viaggio in Dalmazia*, 46–47.

⁷⁵ Žarko MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji*, 57–58.

odmah iza skupine *Degl' insetti, rettili, animali domestici, e selvaggi*, traži opis „stasa i opće dlakavosti“.⁷⁶

Nemogućnost ustanovljavanja fizičke razlike, pa prema tome i ostvarivanja punoga smisla učenja o rasama, ne znači da u Fortisovu djelu nije moguće prepoznati „sivu zonu“ koja „pokriva“ načine diskriminacije i metodu pravljenja hijerarhije koju bismo smjestili između klasičnoga učenja o rasama i etnocentrizma. No, prije nego li u tekstu potražimo one elemente koji imaju diskriminacijsku ulogu, valja nam raščlaniti koje društvene grupe Fortis u Dalmaciji razlikuje i kakvu prikazbu o njima konstruira.

Pojmovi kojima se Fortis služi da kategorizira stanovnike istočnojadranske obale, a koji brojnošću uvelike nadmašuju već analizirane rasa i „varietà“, jesu „nazione“ i „popoli“. (Javljaaju se u množini i jednini.) Njihovo precizno značenje i kriterij kojim se Fortis vodio prilikom njihove upotrebe uistinu je teško utvrditi.⁷⁷ Kako smo već vidjeli, pojam rasa u Fortisovom je djelu u jednome slučaju imao značenje skupine ljudi povezane podrijetlom. Tako su dvije „rase“ različitoga podrijetla činili stanovnici primorskih gradova (*abitatori delle Città marittime*) i Morlaci, s time što su prvi „pravi potomci rimskih kolonija“ (*veri discendenti delle Colonie Romane*).⁷⁸ Po nacionalnome karakteru (*il carattere nazionale*) uvelike se razlikuju, tvrdi Fortis, zagorci (*i transalpini*) i stanovnici primorskih krajeva Dalmacije (*abitanti delle contrade marittime della Dalmazia*), a to jasno dokazuje, nastavlja, kako nemaju isto podrijetlo.⁷⁹ No, u istoj se rečenici odmah ograđuje od te tvrdnje kazavši da - ako i imaju isto podrijetlo - moraju ga vući iz posve različitih vremena i prilika koje mijenjaju čak i „nacionalni karakter“.⁸⁰ Ovakva podjela točno odgovara i trima oblicima prikazbe tih pretpostavljeno različitih društvenih skupina. Stanovnike dalmatinskih gradova prikazuje pozitivno, ponajprije na temelju sličnosti s talijanskom kulturom, a za Morlake je u većini slučajeva rezerviran „egzotizam“, dok su stanovnici obalnih naselja prikazani izrazito negativno.

Dokazivanje podrijetla pojedinih društvenih skupina za Fortisa je vrlo bitno. Za Morlake, prvo u polemici nad Luciusovim tekstom, a potom i na temelju latinskih

⁷⁶ *Notizie Preliminari...*, tekst u izvorniku glasi: „*Statura, e pelame comune*“. Preuzeto iz: Ž. MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa*, 187.

⁷⁷ Budući da ova problematika izlazi iz okvira moje rasprave, ovdje ću samo upozoriti na neke poteškoće. Ponekad možemo pomisliti da kriterij za uporabu pojmova „nazione“ i „popoli“ uistinu postoji kao u rečenici: „On (Magini, nap. a.) također pravi *una Nazione separata* od hajduka, koji nikada nisu činili *un popolo* kako se otkriva iz značenja riječi.“, ali sljedeći primjeri opet nas ostavljaju u nedoumici: „... morali su mamiti da se tu nastane *le antiche Nazioni* koliko god bili barbarski, a zbog nesmotrene obrade obližnjih brda i zbog sječe šuma kojoj će *que' popoli* morati uteći da zadovolje svoje potrebe...“; „*alla barbarie delle Nazioni settentrionali*“; „*e dalla barbarie de' popoli Settentrionali*“. Vidi (redom): A. FORTIS, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 46; te (sv. 2), 107, 43, 149.

⁷⁸ ISTO, 50; A. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 35.

⁷⁹ ISTI, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 51.

⁸⁰ ISTO, 51.

riječi u „ilirskom“ jeziku, odbacuje mogućnost rimskoga pa i grčkoga podrijetla.⁸¹ Za njega je njihovo podrijetlo slavensko uz napomenu o vjerojatnome „bratimljenju“ sa zatečenim ilirskim narodima.⁸² S druge strane, odbacuje mogućnost da Talijani svoje podrijetlo vuku od „stranih nacija“ kao i da su došli iz Ilirika.⁸³ Iz potonjih se tvrdnji implicitno naslućuje kako Talijani vuku podrijetlo od Rimljana.

U Fortisovim opisima prošlosti nalazimo potpuno simetričan razmještaj vrijednosnih sudova. Sve ono što se odnosi na Rimljane, Grke i njihovu kulturu prikazano je pozitivno, a sve ono što se odnosi na „barbarske“ narode negativno. Posebno se u tome kontekstu ističe isključivost uporabe pridjeva *avveduto* i *ragionevole*⁸⁴ samo za Rimljane i Grke. U Fortisovom je tekstu inače čest primjer, što ćemo uočiti i poslije, da ispod izrečene postoji još jedna, kudikamo važnija, tvrdnja. Tako, kada kaže da „poljički zakoni i njihove odredbe podsjećaju pomalo na barbarski vijek u kojemu su sastavljeni; ima ih ipak mnogo razumnih“⁸⁵, ono „ipak“ upućuje nas da razum nije svojstven „barbarskome vijeku“. Ponekad je potrebno suprotstaviti slična Fortisova zapažanja da bismo došli do cjelovite slike. Kada govori o osnivanju naseobina starih naroda na jadranskoj obali, za Rimljane i Grke kaže: „... da je dovoljno razloga da se pretpostavi kako razboriti stari došljaci nikad nisu osnovali naseobinu na tako nepodobnu mjestu... *Senia* je vjerojatno stajala gotovo tri milje dalje uz dolinu...“;⁸⁶ „Posjetio sam ruševine *Colentuma* i nisam uspio prepoznati ništa drugo osim ostataka nekoga skloništa koje sagradiše strah i mlitavost otočana u barbarsko doba. Nemoguće je da bi razboriti ljudi ondje osnovali stalno prebivalište...“;⁸⁷ „Položaj koji su izabrali dokazuje da su Grci u svako doba bili razboriti...“.⁸⁸ S druge strane, o „barbarskim narodima“ i osnivanju njihovih naseobina kaže: „Pitomost obale, plodnost zemljišta, povoljnost položaja s obzirom na trgovinu unutrašnjih pokrajina s morem i bogatstvo ribe u tim vodama morali su mamiti drevne narode da se tu nastane koliko god bili barbarski...“⁸⁹ Tako suprotstavljene ove nam misli implicitno govore da se „barbarski“ narodi nisu „koristili“ razumom u traženju mjesta za svoje naseobine

⁸¹ ISTI, *Put po Dalmaciji*, 33–34.

⁸² ISTO, 32 i 35.

⁸³ ISTI, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 49–50.

⁸⁴ Oba su ova pridjeva u hrvatskome prijevodu prevedena s „razuman“. Usporedi: ISTI, *Put po Dalmaciji*. Ovdje valja istaknuti kako je prosvjetiteljstvo osobinu razumnosti istaklo kao razliku između čovjeka i životinje. No, učenja o rasama razumnost su ograničila samo na bijelu (europsku) rasu. Takvo nastojanje jezgrovito, ali savim nedvosmisleno ocrtao je i Linné. U prvome izdanju svoje *Systema naturae* iz 1735. godine, podijelivši vrstu „Homo“ u četiri „varietate“, uz nju je kratko pribilježio i ljudsku osobinu razumnosti. U desetome izdanju iz 1758. godine izmislio je novi naziv „Homo sapiens“, ali je izostavio „razumnost“ iz njegova objašnjenja. Vidi N. HUDSON, „From ‘Nation’ to ‘Race’“, 253.

⁸⁵ ISTO, 205.

⁸⁶ ISTO, 273.

⁸⁷ ISTO, 258.

⁸⁸ ISTO, 154.

⁸⁹ ISTO, 213.

ili, u krajnjem slučaju, da uopće nisu posjedovali istu razinu razuma kao Rimljani i Grci. Da Fortis misli kako svi narodi nemaju istu razinu razuma, govori nam jedan „tako“ u rečenici: „Da su, pak, zbog neke nastranosti koja se ne smije pripisati tako razboritu narodu, željeli imati (Rimljani, nap. a.) grubi mramor...“⁹⁰ A da je razumnost urođeno ili „prirodno“ svojstvo nekoga naroda, svjedoči nam nastavak već spomenute rečenice: „Položaj koji su izabrali dokazuje da su Grci u svako doba bili razboriti i da se nisu izrodili nakon preseljenja u tuđe zemlje. (U tekstu je riječ o Sirakužanima s Visa koji su, tvrdi Fortis, osnovali Trogir, nap. a.)“⁹¹

U tome kontekstu i Fortisova suvremena zapažanja o razumu i Drugome dobivaju drugačiji smisao: „Činilo mi se da su Morlaci, koji su mi služili kao pratnja, skloniji razmišljanju nego drugi koje sam upoznao do toga dana.“⁹² „... bio bih pokušao navesti nekoga ribara koji je manje nerazborit od ostalih...“⁹³ „Nisam našao nijednu medalju, ni natpis, ni rukopis, niti ijednoga razborita čovjeka u cijelomu tom gradu...“⁹⁴

Iako bi se, sudeći po naslovu jedinoga Fortisova „etnografskog“ poglavlja, moglo zaključiti kako su u njegovu razmišljanju o raznolikosti među narodima običaji ključan pojam, smatram da se jednako tako valja usredotočiti i na proučavanje pojmova koji se odnose na urođene, „prirodne“ osobine, one koje su trajnije od običaja.⁹⁵ O tome da Fortis razlikuje „prirodu“ od kulture svjedoči nam njegova misao iz zapažanja o hajducima: „Duh pogrešno shvaćene vjere pomiješan s prirodnom i stečenom okrutnošću žestoko ih vuče da uznemiruju susjede bez obzira na posljedice“.⁹⁶ U tome se smislu možemo pitati što Fortisu predstavlja kada kaže kako Morlaci imaju „prirodno poduzetan duh“⁹⁷ „prirodnu nadarenost da sve nauče“⁹⁸ i kako „po prirodi naginju činiti dobro“⁹⁹ također i kakva smisla ima to isticati ako se s druge strane ne smatra da postoje narodi suprotne „prirode“. Polemizirajući s Donatijem, Fortis piše: „Moj sugrađanin Donati u svom je djelu *Saggio* dao također neke nepovoljne osvrtne o karakteru naroda (*dei popoli*) koji stanuje u unutrašnjosti te pokrajine (Fortis misli na Morlake, nap. a.)...“¹⁰⁰ Prepričavajući „zgodu“ koju su mu, preobrazivši se u tekstu od „dva čovjeka“ do „dva skota“ (*due brutale*), priuštili vodiči, kaže kako to čini kako bi „prikazao karakter

⁹⁰ ISTO, 155.

⁹¹ ISTO, 154.

⁹² ISTO, 202.

⁹³ ISTO, 226.

⁹⁴ ISTO, 280.

⁹⁵ Usporedi drugačije mišljenje kod: L. WOLFF, *Venice and Slavs*, 170.

⁹⁶ A. FORTIS, *Put po Dalmaciji*, 37.

⁹⁷ ISTO, 42.

⁹⁸ ISTO, 43.

⁹⁹ ISTO, 42.

¹⁰⁰ ISTI, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 42; ISTI, *Put po Dalmaciji*, 29.

seljaka Primoraca¹⁰¹. Najzad, „nacionalni karakter“ spominje u rečenici: „Golema razlika narječja (*dialetto*), nošnje (*vestire*), naravi (*indole*) i navika (*usanze*) čini se da jasno dokazuje kako žitelji primorskih krajeva Dalmacije nemaju isto podrijetlo kao i zagorci (*transalpini*) ili ga duguju različitim vremenima i okolnostima koje mijenjaju čak i nacionalni karakter (*carattere nazionale*).“¹⁰²

Posljednja nas rečenica upućuje na dvije činjenice. Prva je ona da se „nacionalni karakter“ - česta kategorija prosvjetiteljskoga razmišljanja o ljudskoj raznolikosti - uslijed iznimnih okolnosti ipak može mijenjati, što je suprotno mišljenju većine prosvjetitelja.¹⁰³ Drugo, za narječje, nošnju i navike, koje uz narav čine nacionalni karakter, prije bismo rekli kako su uvjetovane kulturom. Za narav (*l' indole*), pak, to ne bismo mogli utvrditi niti nam Fortis igdje u tekstu daje za to povoda. Znakovito, upravo je nad poznavanjem naravi Morlaka Fortis istaknuo autoritet svoga znanja: „Zadobivanjem povjerenja i prijateljstva Morlaka čovjek bi se s pravom mogao nadati da će iz njih izvući korisne napatke. Polaskao bih sebi da to umijem činiti jer poznajem narav te nacije (*l' indole della Nazione*)...“¹⁰⁴ Ako bismo Fortisove, inače vrlo nekonzistentne, tvrdnje interpretirali doslovno, sljedeća bi nam mogla dati odgovor na prije natuknuto pitanje koliko je to vremena potrebno da se promijeni narav: „U naše su se vrijeme posve promijenili (Omišani, nap. a.) i pogriješio je pisac o ilirskim stvarima (Farlati, nap. a.) kada ih je ljutito ukorio da su nasljednici opake naravi (*mala indole*) svojih predaka“¹⁰⁵ Dakle, više od pola tisućljeća. Upravo je na temelju pretpostavljeno različite naravi povezane s fizičkim karakteristikama, kako smo vidjeli,¹⁰⁶ Fortis razlikovao dvije *varietà* morlačke populacije, a potencijal toga pojma ukazuje nam se, opet ispod izrečene tvrdnje, pomoću riječi „prije“ i „nego li“: „Stanovnici obalnih gradova Dalmacije pripovijedaju o velikome broju okrutnih djela ovoga naroda (*di questi Popoli*) koji se, vođen lakomošću za krađom, često upuštao u najgroznije izgrede, ubojstva, paleže i nasilja, ali ova djela o kojima nam ne dopušta sumnjati priznata čestitost

¹⁰¹ ISTI, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 113–114.

¹⁰² ISTO, 51.

¹⁰³ Voltaire, primjerice, misli da se karakter, tj. „ono što je priroda urezala u nas“, ne mijenja nikada. Vidi: Francois-Marie Arouet de VOLTAIRE, „Karakter“, *Filozofijski rječnik*, Zagreb, 2004., 131–132. Isto smatraju David Hume i Immanuel Kant. Vidi: David HUME, „Of National Characters“, *Race and Enlightenment* (ur. Emmanuel Chukwudi Eze), 30–33; Immanuel KANT „On National Characteristics“, *Race and Enlightenment* (ur. Emmanuel Chukwudi Eze), 49–57 te Emmanuel CHUKWUDI EZE, „Answering the Question, ‘What Remains of Enlightenment’“, *Human Studies*, 25, br. 3, 2002., 281–288. Georges-Luis Leclerc Comte de Buffon, vodeći prosvjetiteljski mislilac u učenju o rasama, misli da su fizičke i intelektualne karakteristike rasa ovisne o nizu čimbenika kao što su: hrana, podneblje, temperatura zraka i drugi, a s njihovom se promjenom vrlo sporo mijenjaju i one. Vidi: Georges-Luis Leclerc Comte de BUFFON, „From A Natural History, General and particular“, *Race and Enlightenment* (ur. Emmanuel Chukwudi Eze), 15–28; N. HUDSON, „From ‘Nation’ to ‘Race’“, 253–255; T. TODOROV, *Mi i drugi*, 104–111.

¹⁰⁴ A. FORTIS, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 36; ISTI, *Put po Dalmaciji*, 26.

¹⁰⁵ A. FORTIS, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 96; ISTI, *Put po Dalmaciji*, 206.

¹⁰⁶ Vidi str. 7.

onih koji o njima pričaju) ili su stara datuma ili, ako su se neka od njih dogodila istom nedavno, valja njihov karakter pripisati prije pokvarenosti malenoga broja pojedinaca nego li općoj lošoj naravi nacije (*all' universale cattiva indole della Nazione*).¹⁰⁷ Najzad, prema naravi pojedine društvene skupine treba se ravnati i politika: „Izvan svake je sumnje da bi za ostvarenje sreće toga primorskog pučanstva (*Popolazioni marittime*) valjalo kao glavni instrument upotrijebiti batinu, to jest onaj koji bi slabo pristajao stanovnicima sredozemne zemlje koji su posve druge naravi (*di tutt' altra indole*) i koji bi s umjerenom blagošću vlasti priveli kojoj god stvari njima pojedincima i naciji u cjelini.”¹⁰⁸ Potpuno drugačije načelo od onoga koji predlaže za Morlake: „Dovoljno je čovječno postupati s Morlacima da se od njih zadobiju sve moguće ljubaznosti i stekne srdačno prijateljstvo.”¹⁰⁹ (podcrtao N. M.).

Premda se nigdje u tekstu eksplicitno ne navodi kako bi se to prirodom određene intelektualne osobine društvenih skupina trebale u vremenu čuvati odnosno mijenjati, nekim nas mislima na to implicitno upućuje. U nastavku svoga izlaganja o jednoj od spomenutih dviju *varietà* pretpostavlja kako sklonost krađi, osim položaja u nepristupačnim i jalovim planinama, duguju i još nečemu: „Možda u njihovim žilama još teče drevna krv Varala, Ardijejaca i Autarijata koje su Rimljani otjerali u te planine.”¹¹⁰ S druge strane, promjena fizičkih osobina i naravi (*indole*) dviju *varietà* rezultat je i „mnogostrukih miješanja koja su njihove obitelji morale podnijeti u uzastopnim mijenjanima domovine.”¹¹¹ U tome smislu valja se upitati zašto je Fortis citirao baš ovu rečenicu Skimna iz Hija: „Hiji, koji su grčkoga podrijetla... poslije su s vremenom postali barbari, kako se pripovijeda, miješajući se s drugim narodima.”¹¹²

Prvi koji je javno reagirao na Fortisovo djelo bio je Ivan Lovrić. Dvadesetdvo-godišnji je Sinjanin dvije godine nakon objavljivanja djela *Viaggio in Dalmazia* tiskao svoje *Osservazioni sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis* u kojima je kritizirao mnoge dijelove Fortisova teksta. U Lovrićevoj je kritici sadržano i njegovo vlastito promišljanje o ljudskoj raznolikosti koje se po mnogo čemu razlikuje od Fortisova. Valja odmah kazati kako su ta Lovrićeva promišljanja, za razliku od Fortisovih, dobrim dijelom izražena eksplicitno i donekle čine zaokruženu cjelinu.

No, prije nego li se upustimo u raščlambu Lovrićeva promišljanja ljudske raznolikosti, potrebno je uočiti kako je Lovrić (kao nitko poslije njega) uočio povezanost Fortisova prikaza prošlosti i sadašnjosti. Lovrić odbacuje Fortisovu tvrdnju

¹⁰⁷ A. FORTIS, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 43; ISTI, *Put po Dalmaciji*, 31.

¹⁰⁸ A. FORTIS, *Viaggio in Dalmazia* (sv. 1), 162; ISTI, *Put po Dalmaciji*, 106.

¹⁰⁹ ISTO, 38.

¹¹⁰ ISTO, 35.

¹¹¹ ISTO, 35.

¹¹² ISTO, 151.

kako stanovnici primorskih gradova vuku podrijetlo od Rimljana: „On misli i to da stanovnici primorskih gradova i Primorja potječu od rimskih kolonija premda općenito mora da imaju isto podrijetlo kao i Morlaci.“¹¹³ Po njemu, i jedni i drugi vuku podrijetlo od Skita.¹¹⁴ Odbacio je pretpostavljenu superiornost Rimljana pa ju je na temelju univerzalnog morala iskrenuo govoreći o „lakomim Rimljanima“¹¹⁵, „pljačkaškom i osvajačkom narodu kakvi su bili Rimljani“¹¹⁶ kojima je više od obrade zemlje stalo da „drže u ropstvu strane narode“.¹¹⁷ Lovrić je prepoznao i važnost koju Fortis pridaje uočavanju pogodnih mjesta za naseobine kod Rimljana izvodeći iz toga potvrdu superiornosti na temelju razuma. Indirektno to prepoznamo iz Lovrićevih misli: „Na zapadnoj strani tvrđave usred jedne doline dizala se nekoć neka rimska naseobina. Položaj joj nije lijep kao položaj sadašnjih stanovnika s protivne strane...“¹¹⁸ Zatim: „Stanovnici Sinja danas su na ljepšem položaju, kako smo gore primijetili, nego bijedni ostaci rimskih starina...“¹¹⁹ Praznovjerje koje Fortis primjećuje kod Morlaka Lovrić nalazi i kod Rimljana: „Hoću da kažem samo to da toga nisu naslijedili od starih Rimljana (od kojih imaju mnogo praznovjerica)...“.¹²⁰

Čini se da je Lovrić uočio i determinizam „prirode“ u Fortisovu djelu. Najprije kaže: „Isti bi se razlog mogao navesti i za najobrazovanije Dalmatince, jer ni oni ne mogu imati vrлина ravnih vrlinama Talijana, koji o njima drže da su glupi od prirode“.¹²¹ Potom je pretpostavljenu zaostalost pokušao objasniti kulturnim i povijesnim utjecajima govoreći kako su Dalmatinci „odviše nesretni što nemaju potrebnih sredstava da dadu dokaza o svojem talentu“ te kako je „dobar ukus za knjigu uveden od malo godina ovamo u Splitu“.¹²²

Lovrić je uočio Fortisov etnocentrizam i oštro mu se suprotstavio. Fortisovu pisanju o smrtnoj gadljivosti Morlaka prema jedenju žaba Lovrić odgovara: „Kiseli je kupus zimi glavno morlačko povrće. To je jelo Talijanima ogavno, kao što su Morlacima žabe...“.¹²³ Nije propustio odgovoriti ni Fortisovu etnocentrizmu na polju

¹¹³ Ivan LOVRIĆ, *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočvice*, Zagreb, 1948., 62.

¹¹⁴ ISTO, 62. Iako objašnjenje ove Lovrićeve tvrdnje izlazi iz okvira rada, spomenut ću kako bi ga možda bilo ponajbolje započeti tražiti u objašnjenjima koja je za genezu ilirskoga ideologema u starijoj intelektualnoj tradiciji u svojoj novoj knjizi ponudila Zrinka Blažević. Vidi: Zrinka BLAŽEVIĆ, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb, 2008.

¹¹⁵ ISTO, 45.

¹¹⁶ ISTO, 46.

¹¹⁷ ISTO, 46.

¹¹⁸ ISTO, 45.

¹¹⁹ ISTO, 49.

¹²⁰ ISTO, 162.

¹²¹ ISTO, 137.

¹²² ISTO, 137.

¹²³ ISTO, 76.

estetike: „Njihove su uši, što se tiče sklada, tako organizovane, da za osjećanje ugodnosti glazbe trebaju takve zvukove, na koje su se priučili navikom, a ta im je navika prešla u prirodu. A da je to istina, vidi se po tom, što im je talijanska glazba u najvišem stepenu dosadna, upravo onako, kako je morlačka glazba dosadna Talijanu.“¹²⁴ Prilikom opisivanja morlačkih jela Lovrić je relativizam i eksplicitno formulirao: „Ja se sa svoje strane držim vrlo stare i sada zastarjele poslovice, da o ukusima ne valja raspravljati.“¹²⁵ (podcrtao N. M.) Najzad, etnocentrizam Lovrić napada i kada govori o praznovjerju: „Znam dobro, da bi u prosvijetljenim krajevima ova vrsta pobožnosti bila vrlo sablažnjiva, dok je to kod naših nedužnih Morlaka sveta stvar...“¹²⁶

Ponekad, tamo gdje Fortis vidi izuzetak, Lovrić vidi pravilo. Odgovarajući Fortisovu zapažanju prema kojemu bi se svatko tko bi u morlačkoj kući vršio nuždu izložio smrtnoj opasnosti, Lovrić kaže: „Nema sumnje, kad bi to netko učinio zato, da im pokaže svoj prezir, morao bi se bojati svega. Ali zar bi taj možda ostao nekažnjen kod Talijana?“¹²⁷ Kada Fortis tvrdi da su morlačke žene po snazi jednake muškarcima, Lovrić sarkastično odgovara: „Može i biti, da morlačke žene ne zaostaju u jakosti za Talijanima, ali s obzirom na njihove sunarodnjake treba ih promatrati kao i žene drugih naroda prema njihovim muškarcima, ni više ni manje.“¹²⁸ Nadalje o odjeći: „Kroj je njihovih haljina uvijek isti, pa ako su Lakemonci imali zakon, da ne mijenjaju starih načina svojega pjevanja, Morlaci imaju običaj, da ne mijenjaju stare mode svojih haljina.“¹²⁹ Slično Lovrić zapaža i u svezi s običajima: „Kao što Kitajci ne će drugih zakona osim onih Konfucijevih, tako Morlaci nikako ne će drugih običaja osim starinskih.“¹³⁰ O pretpostavljenome praznovjerju koje je Fortis toliko napadao: „Iste ideje koje vladaju među učenim mjesečnjacima nekih kulturnih naroda s obzirom na astrologiju, vladaju i među Morlacima.“¹³¹ „No sujevjerje je kao i moda: mijenja se od jednog kraja i naroda do drugoga...“¹³² „Morlaci mnogo vjeruju snima, a odatle zaista potječu i bezbrojne praznovjerice i kod kulturnih naroda.“¹³³

Lovrić nam govori kako je u proučavanju ljudi neophodno odbaciti nacionalne predrasude odnosno etnocentrizam: „Ja sam vrlo daleko od toga, da cijenim neku

¹²⁴ ISTO, 104.

¹²⁵ ISTO, 127.

¹²⁶ ISTO, 169.

¹²⁷ ISTO, 75.

¹²⁸ ISTO, 82.

¹²⁹ ISTO, 93.

¹³⁰ ISTO, 142.

¹³¹ ISTO, 148.

¹³² ISTO, 154.

¹³³ ISTO, 158.

stvar po narodnoj pripadnosti.¹³⁴ Tako Lovrić Fortisov etnocentrizam kritizira pomoću relativizma, nipošto ne pokušava tim istim relativizmom obuhvatiti sve. Dobro zna da su među ljudima neke stvari univerzalne, a upravo je etnocentrizam jedna od njih: „Nemaju vjere u Talijane (Morlaci, nap. a.) i gledaju ih prezirnim okom iz onoga istog razloga iz kojega se tako reći svi narodi uzajamno preziru.“¹³⁵ Suprotno Fortisovim zapažanjima, Lovrić tvrdi da je to i ljubav: „Ljubav je svuda ista, ali je različit način na koji se ljubi.“¹³⁶ Najzad, posljednji nam sud otkriva svu dubinu njegova promišljanja ljudske raznolikosti: „Moral je kod Morlaka isti kao i kod svih naroda svijeta. Ne čine drugima ono, što se njima ne sviđa, a ako im tko učini kakvu nemilu stvar, vraćaju šilo za ognjilo onomu tko ju je učinio.“¹³⁷ Naravno, ova misao suprotstavljena je Fortisovu egzotičnom zapažanju kako je „Morlak sasvim različito moralan čovjek od nas“, a ono što nam ova Lovrićeva misao još otkriva jest da je moral univerzalna osobina svih ljudskih bića, da pravila morala uopće ne ovise o običajima naroda te da ono što vrijedi za estetiku i običaje (relativno) ne vrijedi i za etiku (univerzalno).

Ovakvo se Lovrićevo razmišljanje uvelike podudara s Rousseauovim i Montesquieovim. Rousseau sveopći relativizam pobija tvrdeći da „prirodni“ moral postoji: „Postoji, dakle, u dubini duša jedno urođeno načelo pravde i vrline na osnovi kojeg možemo svoje postupke i postupke drugih procjenjivati kao dobre ili rđave.“¹³⁸ U „Perzijskim pismima“ isto je načelo utvrdio i Montesquieu: „Bilo kojoj religiji da pripadamo, njeni prvi zahtevi uvek glase: pridržavati se zakona, voleti druge ljude, poštovati roditelje“ te izričito „Pravda je večna i ne zavisi od ljudskih konvencija.“¹³⁹

Suprotstavimo li Lovrićevo razmišljanje o ljudskoj raznolikosti Fortisovom, tada prvome pripada nesumnjiva superiornost.¹⁴⁰ No, i Lovrićev misaoni program treba suprotstaviti njegovu vlastitu ostvarenju toga programa (u kojemu se našlo i etnocentrizma i učenja o rasama) kada govori o Ciganima te jednako tako nesumnjivu prednost dati prvome. Valja još jednom istaknuti kako se Lovrićevo promišljanje ljudske raznolikosti i promišljanje odnosa relativnih i univerzalnih vrijednosti u velikome (i bitnome) dijelu podudara s Rousseauovim i Montesquieovim.

¹³⁴ ISTO, 138.

¹³⁵ ISTO, 85.

¹³⁶ ISTO, 112.

¹³⁷ ISTO, 85.

¹³⁸ Vidi T. TODOROV, *Mi i drugi*, 57–58. Ovdje nije na odmet uočiti da pravilo koje iznosi Lovrić, shvaćeno na doslovan način, nije dovoljno - kako je to primjetio Rousseau (Naravno, ne na Lovrićevu primjeru.) - da se spriječi nepravda. ISTO, 345.

¹³⁹ ISTO, 345–346.

¹⁴⁰ Drugačije mišljenje, ono prema kojem je Lovrić, pišući o Morlacima, polazio s istog stajališta kao i Fortis, usporedi M. KNEZOVIĆ, „Morlak kao prirodni čovjek“, 126.

Također, mislim da u kontekstu Lovrićeva programa promišljanja o ljudskoj raznolikosti pozornost valja usmjeriti i na uvod u njegovo poglavlje „O običajima Morlaka“ odnosno na sljedeće rečenice: „Ali prije nego što se stvori odluka o nekom narodu, treba dobro i u pojedinostima poznavati njegove običaje. To se može postići i sjedeći. (Potom slijedi citat iz Juvenala, nap. a.) Ako hoćeš da upoznaš običaje (*mores*) ljudskog plemena, dovoljna ti je jedna kuća.“¹⁴¹ Ako bismo prilikom tumačenja ovih, inače nekonzistentnih, tvrdnji odustali od dosljednosti, mogli bismo ih protumačiti na način kojim Lovrić kao da želi reći da sud o nekome narodu ne možemo donijeti samo na osnovi poznavanja njegovih običaja odnosno posebnoga. Nakon što smo upoznali običaje nekoga naroda, dakle posebno, za potpuni se sud potrebno okrenuti razumu odnosno općemu. Ljudska „priroda“ nije dana objektivno i do općega se ne može doći zbrajanjem pojedinačnih spoznaja. Ona se spoznaje razumom. Upravo je takvo razmišljanje, mada izraženo dosta nerazumljivo, Lovriću omogućilo metodološku superiornost kojom je ustvrdio kako moral ne zavisi od običaja naroda.

Zaključujući ovu raspravu, najprije valja istaći kako ovo nije prvi rad koji vrednuje Fortisovo djelo *Viaggio in Dalmazia*. Uostalom, prvi je to učinio Ivan Lovrić samo dvije godine nakon njegova tiskanja. Dosadašnji su se znanstveni i stručni radovi domaće historiografije o Fortisovu djelu kao i o njegovu značenju za naš narod i kulturu, kako sam na početku ovoga rada naveo, uglavnom očitivali pozitivno.¹⁴² Krenuvši putem raščlambe Fortisove prikazbe Drugih i u djelu izloženog (mada nekonzistentnoga i dobrim dijelom implicitnoga) autorovog razmišljanja o ljudskoj raznolikosti, pretpostavljeni Fortisov altruizam nisam uspio pronaći. Neskriiveni etnocentrizam i izricanje vrijednosnih sudova na temelju „znanstveno“ legitimirane razlike u prirodi pojedinih društvenih skupina čine okosnicu Fortisove prikazbe Drugog. Naravno da je „kroz“ Fortisa djelovao i „duh vremena“ odnosno promišljanje o raznolikosti ljudskoga roda koje su u svojim djelima već artikulirali poznati prosvjetiteljski mislioci. Ipak, odgovornost za ono što je napisao ostaje unatoč „duhu vremena“, a da je bilo i mislilaca koji su iste probleme promišljali (makar i na razini programa) na drugačiji način, kao Rousseau i Montesquieu u Francuskoj te James Beattie u Škotskoj, dokazuje nam primjer Ivana Lovrića.

¹⁴¹ Vidi I. LOVRIĆ, *Bilješke o putu po Dalmaciji*, 57.

¹⁴² Izuzetak s nekoliko primjedbi u bilješkama čini jedino A. STRGAČIĆ: „Ribanje i ribarski obrt u Dalmaciji“.

„A friend of our people“: Images of the Other in Alberto Fortis' *Viaggio in Dalmazia*

Nikola Markulin
Franje Baruna Trenka 13
23000 Zadar
Republic of Croatia

Summary

In this essay I analyze ideas about other social groups and their cultures expressed by the Italian naturalist and travel writer Alberto Fortis in his book *Viaggio in Dalmazia*, 1774. As Fortis' construction of the idea of the Other relies on a framework built by other Enlightenment thinkers, I take into account a wider Enlightenment philosophical context. The influence of several different doctrines that view one's own social group as superior to other groups is evident in Fortis' work. When discussing Morlacs, Fortis, for the most part, relies on the doctrine termed by Tzvetan Todorov 'egsotism', which constructs the ideal by criticizing one's own society and culture. In *Viaggio in Dalmazia*, the most common way of relating towards the Other is ethnocentrism, or the belief that one's social group possesses an inherently superior, universal character and that other social groups should be evaluated in relation to it. But in addition to ethnocentrism, Fortis uses elements that have a much stronger and naturally determined discriminatory function. These elements include, in the first place, the notion of 'nature' (*l'indole*) when used to describe an entire social group, and the implicit scale of 'rationality'. Fortis' thoughts about the history and the origins of his and other social groups make an important part of the constructions of inferiority. Finally, I contrast Fortis' ideas about the human diversity with the thoughts of Ivan Lovrić, the first and the most ardent critic of Fortis' work. According to Fortis, Lovrić was a member of an inferior social group. Lovrić responded to Fortis' comprehensive ethnocentrism with a relativistic viewpoint. Yet, following the philosophies of Rousseau and Montesquieu, Lovrić did not attempt to apply relativism to everything. For him some values were universal; and his viewpoint is the most evident in the field of morality. In contrast to Fortis, Lovrić argued that morals were universal to all people and did not depend on the local traditions.

Key words: Alberto Fortis, Enlightenment, Dalmatia, *Viaggio in Dalmazia*, Other, Ivan Lovrić